

Sociologie, van modern naar weerbarstig.

Door Ad Nooij

WAGENINGEN UNIVERSITEIT

Afscheidsrede als hoogleraar in de algemene sociologie en
methodenleer op 29 maart 2001, in de Aula van de
Wageningen Universiteit

Sociologie, van modern naar weerbarstig.

Inleiding

Ik wil beginnen met een welgemeend advies. Wanneer u uw geloof in de mensheid een positieve impuls wilt geven, dan raad ik u aan om met een zekere regelmaat de oraties bij te wonen van beginnende hoogleraren. Daarmee wil ik echter niet suggereren dat u vanmiddag het verkeerde programma hebt gekozen. Niet alleen startcolleges maar ook afscheidscolleges hebben een functie. Geloof in de mensheid kan slechts stand houden op basis van mededogen. Wie bijna veertig jaar binnen deze universiteit heeft gewerkt, heeft voldoende oefening in mededogen gehad om de prenties van weleer opnieuw in te schatten. Deze universiteit is zeer dynamisch. Er zijn veel veranderingen, soms radicale veranderingen, geweest in de bestuurlijke structuur, maar ook in de bestuursfilosofie. Ook in de sociale wetenschappen hebben de onderzoekers de neiging zich te groeperen als generaties met telkens een nieuw perspectief op maatschappij en wetenschap. Niets draagt beter bij tot de ontwikkeling van een relativerend historisch inzicht dan het aanschouwen van deze optocht van zoekende generaties. Ik wil u uitnodigen een stukje mee te lopen in deze zoektocht; aan u de keuze of u meeloopt als wandelaar of als pelgrim. Ik pretendeer niet een objectief historisch beeld te schetsen, daarvoor ben ik zelf te zeer betrokken geweest bij de ontwikkelingsgang van de Wageningse sociologie. Het beeld dat ik u zal schetsen is onmiskenbaar gekleurd door mijn inschatting dat de toekomstige levensvatbaarheid van de sociologie in Wageningen eerder wordt bepaald door weerbarstigheid dan door markt-conforme plooibaarheid.

Moderne sociologie in Wageningen

Wageningen ontdekte ik in 1962. Dat is lang geleden. Velen van u waren toen nog niet geboren, sterker nog: velen hadden niet eens het vermoeden dat ze ooit geboren zouden worden. Ter voorbereiding op het sollicitatiegesprek had ik enkele recente publicaties van Hofstee, de toenmalige hoogleraar sociologie, gelezen; dat praat wat makkelijker. De sfeer van deze publicaties was verschillend van hetgeen ik in Amsterdam had meegemaakt, maar er waren ook duidelijke raakvlakken. De Amsterdamse sociologie van die dagen, althans van de toenmalige jonge generatie rond het tijdschrift "De Sociologische Gids", stond in het teken van emancipatie en vernieuwing. In 1959 publiceerden van Doorn en Lammers, destijds jeugdige sociologen, een inleiding die zij de veelzeggende titel 'Moderne sociologie' meegaven, met als ondertitel: Systematiek en Analyse. Als ambitieus student heb ik dat boek in hetzelfde jaar op mijn literatuurlijst geplaatst voor het examen sociologie. Hoewel de examinerator, niet ver van zijn pensioen verwijderd, zich opmerkelijk gereserveerd opstelde, vormde de strakke systematiek in begripsvorming voor mij een enerverend perspectief. Ook de Wageningse sociologie had een markant kenmerk, namelijk de sterke gerichtheid op concrete maatschappelijke problemen, waardoor deze sociologie een relevantie kreeg die uitsteeg boven interne academische pretenties. Wageningse sociologen waren goede wetenschappers, in dat opzicht deden zij geen concessies. Hun analysemethoden waren betrekkelijk eenvoudig, maar wel zorgvuldig en systematisch. 'Moderne sociologie in Wageningen' was een wenkend perspectief.

Agrarisch moderniseringsproces; economen en sociologen

De Wageningse sociologie was in de jaren zestig vrijwel volledig georiënteerd op de modernisering van landbouw en platteland. Modernisering was niet een neutrale wetenschappelijke categorie, maar een normatief begrip dat stond voor kwaliteitsverbetering in vrijwel alle opzichten. Moderne agrarische ondernemers, zo was de gedachtegang, hadden zich bevrijd uit de kluisters van de traditionele vanzelfsprekendheid; daarom werden zij geacht een rationele afweging van alternatieve handelingspatronen te kunnen maken. Deze formulering is een klop op de deur van de agrarisch-economen. De rationele afweging van alternatieve handelingspatronen is immers het postulaat van de rationele keuze theorie die een sacrosancte positie heeft in de economie. Hier lijkt dus een vruchtbaar uitgangspunt te liggen voor samenwerking tussen economen en sociologen. Ondanks de bestaande verschillen. Sociologen keken naar de zoektocht van boeren in de richting van modernisering, terwijl economen het eindpunt van deze zoektocht als normatief uitgangspunt voor hun modellen hanteerden. Dit onderscheid heeft duidelijke consequenties voor de wetenschapscultuur van de twee disciplines. In vergelijking met de economen toonden sociologen meer begrip voor achterblijvers en voor de specifieke sociaal-culturele context waarbinnen de agrarische ondernemer opereert. Dit verschil in wetenschapscultuur is reeds in de jaren vijftig van de vorige eeuw aanwezig. Het voorstel van de toenmalige hoogleraar in de agrarische sociologie, Hofstee, om een gezamenlijke economisch-sociologische opleiding op te zetten stuitte op een categorische afwijzing door de econoom Minderhout. Daarom ging in 1953 een afzonderlijke opleiding in de agrarische sociologie van start en werd een

proces bevorderd waarbij economen en sociologen zich nog duidelijker ten opzichte van elkaar gingen profileren. In de jaren tachtig is binnen het kader van de Werkgroep Landbouwpolitiek onder voorzitterschap van de Hoogh, nogmaals een poging gedaan om tot een zekere mate van samenwerking tussen economie en sociologie te komen. In die periode waren we ook druk doende met de revitalisering en wederopbouw van de agrarische sociologie binnen de inmiddels tamelijk heterogene vakgroep Sociologie. Die wederopbouw lukte beter dan de samenwerking met de economen. De wederzijdse profilering had inmiddels diepe sporen getrokken. Het College van Bestuur heeft nog geprobeerd de samenwerking te stimuleren door een fait-accompli te organiseren. De studierichting sociologie werd opgeheven onder het motto dat sociologie een gouden rand zou vormen van de opleiding economie. De bestuurders hadden zich niet gerealiseerd, dat door de opheffing van de studierichting de onderhandelingspositie van de sociologen zodanig was aangetast, dat de beoogde gouden rand spoedig uit het zicht verdween als een ondergaande zon. Maar met een zekere regelmaat komt de zon ook weer op. In de jaren negentig is er door economen, sociologen en planologen intensief gewerkt aan een gezamenlijke onderzoeksschool, het Mansholt-instituut. Aan de samenwerking met o.m. Meulenberg, Oskam, Dietvorst en Van der Ploeg bij de oprichting van het Mansholt Instituut bewaar ik uitstekende herinneringen. De afgelopen jaren hebben economen en sociologen gezamenlijk gewerkt aan de constructie van twee nieuwe maatschappijwetenschappelijke opleidingen. Opnieuw was sprake van een fait accompli, in dit geval meer evenwichtig dan in de jaren tachtig, omdat nu niet alleen een sociologische maar ook een economische opleiding werd opgeheven.

De nieuwe opleidingen zijn inmiddels goeddeels geprogrammeerd. Dat is binnen het Onderwijsinstituut Maatschappijwetenschappen een zeer creatief proces geweest, waaraan velen een bijdrage hebben geleverd en waarbij de bereidheid tot samenwerking aanzienlijk groter bleek dan in het verleden. Niettemin vraagt het bouwen van bruggen tussen de disciplines nog veel aandacht, temeer omdat de huidige nadruk op publicaties in internationale, gerefereerde tijdschriften de oriëntatie op de eigen discipline sterk stimuleert. Interdisciplinaire samenwerking laat zich minder eenvoudig vertalen in het soort publicaties waar de huidige onderzoekers op worden afgerekend.

Samenwerking tussen economen en sociologen is niet gebaseerd op romantische gevoelens. Pas wanneer sociologen en economen elkaars onderzoeksresultaten van een zodanige betekenis achten dat zij deze niet kunnen negeren bij het formuleren van nieuwe onderzoeksvorstellen, dan is ondanks alle verschillen, de basis voor samenwerking aanwezig. Voor economen betekent dit meer aandacht voor de maatschappelijke context van theoretische modellen, terwijl sociologen meer aandacht kunnen schenken aan methodologische accuratesse. Dit zijn aspecten van een wetenschapscultuur. Onderzoeksgroepen en wetenschappelijke disciplines construeren altijd een eigen wetenschapscultuur, waarbinnen zij een redelijk comfortabel onderdak vinden, althans nastreven. Een wetenschapscultuur biedt bescherming tegen ongewenste inkijk van buiten, levert gepaste argumenten voor zelf-respect alsook voor depreciatie van naburige disciplines, en bevat spelregels voor zowel interne als externe competitie. Het is deze wetenschapscultuur die uiteindelijk bepalend is voor de mate van samenwerking. Samenwerking komt niet van de grond wanneer we onze energie steken in theoretische

constructies waarin economische en sociologische variabelen worden gecombineerd. Dat is nuttig werk, het moet gebeuren, maar het is niet voldoende. Voor een effectieve samenwerking moeten beide partijen niet alleen beschikken over een goed inzicht in de wederzijdse wetenschaps-cultuur, maar ook in staat zijn deze verschillen zowel te respecteren als te relativieren.

Actuele sociologie in Wageningen

In de wetenschapscultuur van de Wageningse sociologie hebben zich in de voorgaande decennia een aantal interessante ontwikkelingen voorgedaan. Op enkele daarvan wil ik nader ingaan, namelijk de normatieve betrokkenheid, de theoretische opwaardering en tenslotte een ontwikkeling die ik aanduid met het neologisme 'gammatisering'.

Normatieve betrokkenheid

Een karakteristiek kenmerk van de Wageningse sociologie is de sterke normatieve betrokkenheid op maatschappelijke vraagstukken. De huidige agrarisch-sociologen onderzoeken de structuurveranderingen in de landbouw niet met een klinisch afstandelijke blik, maar onmiskenbaar met een normatieve preferentie voor ambachtelijkheid, kleinschaligheid, en een op de landbouw gebaseerde ecologisering en economisering van het landelijke gebied. Maar ook de agrarisch-sociologen van de jaren zestig werkten vanuit een normatieve preferentie. Toen echter stonden de idealen van schaalvergroting en intensivering centraal. Ogenschijnlijk een groot verschil. Maar op de achtergrond is er sprake van een belangrijke overeenkomst. Een nauwkeurige lezing van de publicaties uit de jaren zestig toont aan dat schaalvergroting en intensivering niet werden gezien als autonome

waarden, maar als noodzakelijke voorwaarden om een agrarisch gebaseerde landelijke cultuur te handhaven. En dat laatste is ook het ideaalbeeld van de huidige generatie van agrarisch-sociologen; in dat opzicht is er dus niet zoveel veranderd. Een geruststellende gedachte, omdat ik als onderzoeker in beide generaties heb geparticipeerd. Ook bij de milieusociologie zien we een normatieve betrokkenheid op beleidsrelevante vraagstukken. In dit geval is een vergelijking met de jaren zestig niet zinvol; in Wageningen verscheen op initiatief van Hofstee de milieusociologie eerst in de jaren zeventig op het toneel. Dit leeftijdsverschil verklaart ook waarom de milieusociologie een andere ontwikkelingsgang ten aanzien van modernisering heeft ondergaan. De agrarisch-sociologen zijn gestart vanuit een positieve houding aangaande schaalvergroting en intensivering, en zijn tenslotte na veel discussies uitgekomen bij ambachtelijkheid, kleinschaligheid en ecologisering. De milieusociologie is gestart vanuit het adagium dat economische groei identiek is aan milieubederf en is, na veel discussie, overgestapt op de ecologische modernisering. Dit laatste standpunt vertoont een opmerkelijke overeenkomst met de visie van de agrarisch-sociologen uit de jaren zestig. In beide gevallen wordt technologische modernisering gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor het behoud van hetgeen men van ultieme waarde acht. Voor de agrarisch-sociologen was dat de agrarisch gebaseerde landelijke cultuur, voor milieusociologen is dat de ecologisering van productie en consumptie. Ik zou hier niet de conclusie aan willen verbinden dat agrarisch-sociologen een voorsprong van veertig jaar hebben op de milieusociologen. Wel kunnen we constateren dat pelgrims soms omtrekkende bewegingen maken. Voor deze paradox kunnen we een oplossing vinden door

modernisering breder op te vatten dan alleen technologische modernisering. De overeenkomst tussen de actuele posities van milieu- en agrarisch-sociologen is, dat in beide gevallen wordt gepleit voor een incorporatie van belangrijke waarden – respectievelijk milieubehoud en agrarische verbreding – in het voortgaande proces van maatschappelijke reconstructie. Beide onderzoeksgroepen willen pas spreken van een adequate modernisering wanneer deze incorporatie daadwerkelijk plaats vindt. Onvermijdelijk heeft het begrip ‘modernisering’ daarom een normatieve connotatie. De analytische decompositie van dit begrip vertrekt vanuit dit normatieve uitgangspunt. Naast de feitelijke structuurveranderingen die zich in onze maatschappij hebben voorgedaan, is dat een belangrijke verklaring voor de uiteenlopende theoretische duidingen die in de loop der jaren zijn gegeven aan het begrip ‘modernisering’. Normatieve betrokkenheid blijkt een element van de Wageningse wetenschapscultuur dat alle generatiewisselingen moeiteloos overwint. Dat geldt niet alleen voor de sociologen, maar ook voor de economen die uitgaan van de zelfstandige ondernemer en de rationele productie als normatieve ijkpunten, voor de bedrijfskundigen die de efficiënte bedrijfsorganisatie als maatstaf hanteren, de marktkundigen die de preferenties van de consument definiëren als een ondernemersbelang, de voedingskundigen die kiezen voor de gezondheid van de consument. Wetenschapsbeoefening in Wageningen is altijd normatief ingekleurd. Dat hoeft de kwaliteit van het onderzoek niet in de weg te staan, zolang de onderzoeker stevig in zijn methodologische schoenen staat en een discussie over de gekozen normatieve uitgangspunten niet uit de weg gaat. Daarover straks meer.

Theoretische opwaardering

Bij een vergelijking van de actuele Wageningse sociologie met die van de jaren zestig valt de aandacht ook op de onmiskenbare theoretische opwaardering die zich in de afgelopen decennia heeft voltrokken. In de jaren zestig stond degelijkheid hoger aangeschreven dan virtuositeit, hetgeen niet alleen uitstekend harmonieerde met de hoekige, enigszins bonkige cultuur van de toenmalige landbouwhogeschool, maar ook paste binnen het toenmalige ideaal van de moderne sociologie. Tegenwoordig krijgt theoretische reflectie aanzienlijk meer aandacht, zowel in de agrarische sociologie als de milieusociologie. In dit verband mag de stimulerende rol van Rien Munters niet onvermeld blijven. Deze academisering van de Wageningse sociologie komt niet in de plaats van de eerder genoemde normatieve preferenties. Ecologische modernisering en plattelandsvernieuwing zijn theoretisch gestructureerde opvattingen die geënt zijn op een gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Deze denkbeelden zijn niet utopisch, het zijn geen eschatologische wensbeelden, geen spirituele projecties, maar beredeneerde normatieve perspectieven. We zouden de Wageningse benadering kunnen omschrijven als: reflexieve normativiteit. Het perspectief, de theorie, is normatief, omdat uit de beschikbare alternatieven de meest wenselijke ontwikkeling wordt geselecteerd. Maar het wensbeeld is ook beredeneerd. Enerzijds omdat het wensbeeld geobjectiveerd wordt in een theoretische constructie. Anderzijds omdat in deze constructie is verdisconteerd wat onder de huidige maatschappelijke condities haalbaar is en wat de negatieve consequenties zijn van eventuele alternatieve structuren. Deze wijze van theoriegebruik heeft consequenties voor het onderzoek.

Volgens gangbare opvattingen geeft een theorie richting aan het onderzoek omdat de onderzoeker uit de theorie toetsbare hypothesen afleidt. Dit klassieke methodologische adagium hapert echter wanneer de theorie een berekend normatief model is. Zo'n theorie biedt vooral een relevantiestructuur, maar in mindere mate een deductieve verklaringsstructuur. Dat verklarende effect moet op een andere manier tot stand worden gebracht. Daarvoor zijn twee verschillende wegen geschikt. De eerste weg bestaat uit het formuleren van een aanvullend theoretisch kader waaruit wél toetsbare hypothesen kunnen worden afgeleid; de goede verstaander hoort hier de echo van de Utrechts/Nijmeegse onderzoeksschool. De tweede weg bestaat uit de systematische vergelijking van verschillende contexten, niet een vergelijking uit de losse pols, maar een methodisch uitgebalanceerde vergelijking. De goede verstaander hoort hier de echo van de Amsterdamse onderzoeksschool. Het verklarende effect dat via de twee genoemde wegen kan worden bereikt, komt niet in de plaats van de normatieve theorie; de normatieve theorie is het kader waarbinnen verklarende vragen worden geformuleerd. Wanneer deze verklarende vragen niet worden gesteld, loopt de Wageningse sociologie het risico te blijven steken in ofwel een theoretische draaimolen, ofwel een welwillende, spanningsloze descriptie.

Gammatisering

Wanneer we vanuit een hoger perspectief kijken naar de Wageningse sociologie, dan zien we een ontwikkeling die we samenvattend kunnen omschrijven als een proces van gammatisering. Met deze term wil ik het proces aanduiden

van de geleidelijke uitkristallisering van een specifieke sociaal-wetenschappelijke wetenschapscultuur. Deze ontwikkeling zal ik op de volgende punten adstrueren: theorievorming, onderzoeksmethodiek, wetenschapstoepassing en ervaringswetenschappen.

Theorievorming

In de jaren zestig lag over de sociologie nog een duidelijke schaduw van de natuurwetenschappelijke denkwijze. Sociologie presenteerde zich in die dagen als een jonge wetenschap. Hiermee wilde men nadrukkelijk niet tot uitdrukking brengen, dat sociologen onstuimig, dynamisch en wildharig waren. In tegendeel, door zich te presenteren als jonge wetenschap verontschuldigde men zich bij voorbaat voor de in vergelijking met de betawetenschappen weinig imponerende onderzoeksresultaten. Door zichzelf te afficheren als een jonge wetenschap formuleerde men een excuus, zonder evenwel de pretentie van toekomstige gelijkwaardigheid prijs te geven. De impliciete onderzoeksagenda vertoonde daarom een opvallende gelijkenis met die van de beta-wetenschappen: men zocht naar vooralsnog onbekende achterliggende factoren, krachten en mechanismen ter verklaring van waargenomen regelmatigheden. Toen de Duitse socioloog Dahrendorf tijdens een lezing in Leiden in het begin van de jaren zestig de stelling verkondigde dat sociologie de wetenschap van sociale verandering was, werd hij door zijn toehoorders gecorrigeerd; men achtte het ondenkbaar wetten van sociale dynamica te formuleren zolang er nog zo weinig bekend was over de wetten van de sociale statica. Die natuurwetenschappelijke denkwijze is volledig verdwenen uit de hedendaagse sociologie en vervangen door theoretische noties die specifiek sociaal-wetenschappelijk zijn. Dat geldt zowel voor de

algemene sociologie als voor de op specifieke maatschappelijke thema's georiënteerde vormen van sociologie. De theoretische discussie van sociologen aan deze technische universiteit Wageningen heeft zich bevrijd van de natuurwetenschappelijke denkwijze. Intentionaliteit, structuur, netwerken, agency, contextualiteit en constructivisme werden geleidelijk sleutelbegrippen in het Wageningse sociologische onderzoek. Sociologie heeft zich in theoretisch opzicht ontwikkeld tot een specifieke gamma-wetenschap.

Onderzoeksmethodiek

Ook op het terrein van de onderzoeksmethodiek is deze gammatisering zichtbaar. In de jaren zestig, maar ook nog lang daarna, had het boek "Methodologie" van A.D. de Groot een onbetwist gezag. De strenge voorschriften die de Groot formuleerde voor het sociaalwetenschappelijk onderzoek waren niet ontleend aan de dagelijkse praktijk van het sociaalwetenschappelijk onderzoek, maar ook niet aan de dagelijkse praktijk van het natuurwetenschappelijk onderzoek. Deze voorschriften waren afgeleid van regels die volgens toonaangevende wetenschapstheoretici zouden moeten gelden voor het ideale natuurwetenschappelijke onderzoek. Deze benadering paste in het toenmalige zelfbeeld van de sociologie als jonge wetenschap. Maar ook op het terrein van de onderzoeksmethodiek constateren we een voortgezette emancipatie van de sociale wetenschappen.

We kunnen niet volstaan met de constatering dat de kwalitatieve methoden thans een prominente plaats hebben gekregen in het onderzoek. Er is meer aan de hand. Een impliciete assumptie van de natuurwetenschappelijke schaduw was de individualisering van het onderzoeksobject. Het individu werd beschouwd als een passieve participant

in het fluidum van de cultuur. De gammatisering van de onderzoeksmethodiek neemt afstand van deze assumptie. In de kern van het onderzoek staat de relatie tussen actor en structuur; de actor participeert niet alleen in structuren, maar creëert via participatie in netwerken ook nieuwe structuren. Het onderzoek dat volgens deze methodologie wordt opgezet, vertoont in de praktijk een sterk wisselende kwaliteit. Soms is er slechts een simpele beschrijving van een situatie, vol empathie en sympathie, weinig verrassend vanwege de conflictloze identificatie van de onderzoeker met zijn of haar onderzoeksvolkje. Maar er zijn ook veel voorbeelden van eminent onderzoek, waarbij de onderzoeker communicatieve vaardigheden weet te combineren met een objectiverende distantie en zeer nauwkeurige waarneming; waar een weldoordachte en gearticuleerde selectie van onderzoeksaspecten en onderzoekspersonen plaats vindt; waar het onderzoek een intelligente en spannende zoektocht is. Maar dat lukt alleen als de onderzoeker zelf veel in huis heeft.

Er zijn ook andere ontwikkelingen geweest, met name op het terrein van de statistische analyse. In de jaren zestig begon het analysemodel met drie variabelen ingang te vinden. Tegenwoordig behoort een operationele beheersing van multivariate analysemethoden tot de standaard uitrusting van de socioloog. Maar is dat een uiting van gammatisering? Dat hangt ervan af hoe deze methoden in het onderzoek worden gehanteerd. Helaas kost het weinig moeite voorbeelden van onderzoek te vinden waarbij de standaard-methoden van het statistisch programma routinematig zijn gevolgd. In sociaal-wetenschappelijk

onderzoek kan een multivariate analyse niet zonder kwalitatieve component. Statistische gegevens zijn niet zomaar empirische feiten; het zijn ook de externe producten van actor-structuur relaties. Om de relevantie van die producten te kunnen inschatten, moeten we het productieproces zelf aan een nauwkeurige analyse onderwerpen. Dat is een exercitie die vooraf moet gaan aan elk gebruik van multivariate analysemethoden. Statistische data spreken nooit voor zichzelf; alleen de creatieve onderzoeker kan de zuivere toon laten klinken.

Aandacht verdienen ook de ontwikkelingen op het terrein van de longitudinale analyse.

Modernisering van onze maatschappij manifesteert zich ook in de vorm van een sterk geïntensiverde administratieve registratie en controle van allerlei processen. Giddens spreekt in dit verband van 'surveillance'. Dat resulteert in een immense hoeveelheid statistisch materiaal dat zich leent voor een longitudinale analyse. Gebruik van secundaire bronnen vereist een hoge mate van kritische alertheid; sociologen zijn zich daarvan in het algemeen beter bewust dan economen. Longitudinaal onderzoek en het zorgvuldige kwalitatieve onderzoek zullen zeker uitgroeien tot de methodische pijlers van een professionele sociologie; uiteraard in combinatie met de theoretische perspectieven die ik eerder noemde.

Wetenschapstoepassing, waardenvrijheid en constructivisme
Gammatisering komt niet alleen tot uiting bij theorie en methodiek, maar manifesteert zich ook in de wetenschapstoepassing. Sociologie is in Wageningen begonnen als een typische interventie-wetenschap. Een belangrijk uitgangspunt van het interventionisme is, dat wetenschappelijke

kennis een hogere mate van geldigheid heeft dan niet-wetenschappelijke kennis. Ik beperk mij hier bewust tot het begrip 'geldigheid' en laat andere kwaliteiten van kennis buiten beschouwing. Deze pretentie van superioriteit werd in de jaren vijftig en zestig tot uitdrukking gebracht met het begrip 'waardenvrijheid'. Dit begrip is in de jaren zeventig hevig onder vuur komen te liggen.

Waardenvrijheid zag men als symbool van academisch isolationisme, zonder te beseffen dat 'waardenvrijheid' in de jaren vijftig en zestig allerminst een conservatief begrip was. Anders dan het populaire geschiedenisbeeld ons wil doen geloven, waren de jaren vijftig een periode van een intensief ideologisch debat tussen enerzijds de verdedigers van de na de tweede wereldoorlog gerestaureerde zuilenmaatschappij, en anderzijds de voorstanders van een meer rationele maatschappelijke ordening op basis van het Verlichtingsideaal. In dat kader moeten we het begrip waardenvrijheid plaatsen. Waardenvrijheid was het ideologische wapen van een jonge generatie van sociale wetenschappers uit de jaren vijftig en zestig die weerstand boden tegen de in de verzuiling gestolde maatschappij-opvattingen. Ook Wageningen had daarmee te maken. Hofstee, de toenmalige hoogleraar sociologie, verdedigde met een expliciet beroep op waardenvrijheid zijn visie op de agrarische ontwikkeling in een geestelijk klimaat waarbij de agrarische standsorganisaties een dominante ideologische rol speelden.

Het interventiemodel in de sociale wetenschappen is nauw verbonden aan het uit de politieke context stammende begrip 'maakbaarheid'. Dat is inmiddels een zeer ouderwets begrip. In een postmodernistisch perspectief is geen plaats voor een centraal gedirigeerde maakbaarheid. Constructivisme is de nieuwe pretendent.

Het constructivisme is in feite het maakbaarheidperspectief van actoren in gedecentraliseerde arena's. Deze actoren hebben ieder een eigen horizon, een eigen werkelijkheidsinterpretatie, een eigen speelveld. Sociale structuren ontstaan en verdwijnen als fragiele constructies in overlappende speelvelden en botsende werkelijkheidsinterpretaties. Het postmoderne constructivisme nodigt de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker uit tot een relativiserende houding ten aanzien van deze fragiele sociale structuren. Voor ons betoog is het van belang dat in de hedendaagse wetenschapscultuur deze relativering ook geldt voor de onderzoeker; ook zijn structuren worden fragiel en flexibel geacht. Waarom zouden we voorrang geven aan de werkelijkheidsvisie van een wetenschappelijke elite? Dit standpunt staat niet los van een afnemend vertrouwen in expertsystemen. De sociologie staat hier voor een merkwaardig dilemma. Men is bereid expertsystemen aan een kritische analyse te onderwerpen; maar hoe geloofwaardig is het onderzoeksresultaat als men ook de eigen expertise relativeert?

Ervaringswetenschappen

Het meest pregnant komt de gammatisering van de toepassingspretentie tot uiting in de nieuwe sociale wetenschappen die de laatste decennia zijn ontstaan, zoals organisatiesociologie, bestuurskunde, beleidswetenschappen, communicatiewetenschappen etc. Sociologie lijkt een moederwetenschap die meer kinderen het huis zag verlaten dan zij meende te hebben voortgebracht. Deze nieuwe sociale wetenschappen kapitaliseren ervaringskennis in plaats van theoretisch gestructureerde kennis. Daarom zouden we kunnen spreken van ervaringswetenschappen. De

gammatisering is in deze wetenschappen zover doorgevoerd dat systematische theorievorming en systematische onderzoeksmethodiek op de achtergrond dreigen te geraken. Dat neemt niet weg dat deze wetenschappen een erkende maatschappelijke functie hebben; zij verschaffen contextuele duiding. Niet alleen trekken de opleidingen veel studenten, maar ook vinden de afgestudeerden gemakkelijk een plaats in de vele adviesbureaus, waar zij fungeren als kennismakelaars. De ervaring die zij in uiteenlopende situaties opdoen is de basis van hun deskundigheid. Typerend voor deze wetenschappen is dat zij opereren op het grensvlak tussen wetenschappelijke kennis en alledaagse kennis, en dat zij als uitgangspunt voor het onderzoek de stelling hanteren dat dit grensvlak in hoge mate permeabel is, in twee richtingen. Dat is een geheel andere norie dan de pretenties die schuilgaan achter het begrip 'waardenvrijheid'. In de wetenschapscultuur van de ervaringswetenschappen vertegenwoordigen onderzoekers niet een wetenschappelijke autoriteit, maar handelen zij als ervaren, geïnteresseerde en welwillende discussiepartners met de onderzochten.

De ervaringswetenschappen zijn niet de enige actoren die zich bewegen op het grensvlak tussen kennis met wetenschappelijke respectievelijk niet-wetenschappelijke pretenties. De proliferatie van sociologische inzichten manifesteert zich ook als een sociologisering van de journalistiek. In een reflexieve maatschappij heeft de journalistiek een wezenlijke functie in het waakzaam houden van participanten in het democratische proces. Het grensvlak is druk bevolkt. Daarom rijst de vraag wat een academische sociologie heeft te zoeken op dit terrein, waar ervaringswetenschappen en sociaal-reflexieve journalistiek wedijveren om publieke aandacht.

Kan de sociologie zich afzijdig houden en zich terugtrekken in een academisch isolement? Een dergelijk isolement heeft als voordeel dat een wetenschapscultuur opgebouwd kan worden die de eigen geldigheidsaanspraken immuniseert voor postmodern relativisme. Dat is echter zeker in Wageningen een kansloos en onaantrekkelijk perspectief. De normatieve inslag die door de generaties heen een wezenlijk onderdeel blijkt te zijn van de Wageningse wetenschapscultuur, laat zich niet opsluiten in een ivoren toren. Bovendien eist het huidige financieringsmodel van de universiteiten zijn tol. Academische onderzoeksgroepen kunnen niet overleven zonder zich zeer manifest te affichereren op zowel de markt van commercieel onderzoek als de markt van reputatie en beeldvorming. Daarom wordt economie omgeboetseerd naar bedrijfskunde, en sociologie naar beleidswetenschappen. De ontwikkeling aan deze universiteit waar academisch en opdracht-afhankelijk onderzoek in een gemeenschappelijke bestuurlijke context worden aangestuurd, impliceert het risico dat een dominant expertsysteem met een beroep op argumenten van evidentie en vanzelfsprekendheid de ruimte voor een waardenvrij, kritisch sociologisch onderzoek inperkt ten gunste van sociaal-geaccepteerd onderzoek. Zorgvuldig academisch onderzoek geeft de sociologie een eigen herkenbare plaats op het speelveld waar ook de ervaringswetenschappen en de journalistiek hun werk doen. Dit zorgvuldige academische onderzoek wil ik onder de huidige omstandigheden benoemen als 'weerbarstige sociologie'. In feite gaat het om gewoon goed onderzoek, met stevige empirische ankers en met een creatieve theoretische verlichting, maar de actuele situatie vraagt om een accentuering op de volgende aspecten: verklarende onderzoeksvragen, methodische accuratesse, en normatieve distantie.

Weerbarstige sociologie

Aandacht voor verklarende onderzoeksvragen

In toepassingsgericht onderzoek is doorgaans weinig belangstelling voor verklarende factoren die uitstijgen boven de specifieke context van het onderzochte probleem. Voor academisch onderzoek daarentegen zijn verklarende vragen essentieel. Eerder heb ik betoogd dat dergelijke vragen zeer wel passen binnen het kader van een normatieve theorievorming. Zo kan het agrarisch-sociologisch onderzoek aan extra waarde winnen door een systematische en methodisch uitgebalanceerde vergelijking te maken met bijvoorbeeld kleinschalige, persoonlijke ondernemingen in andere sectoren, of met andere ambachtelijke beroepen, of met andere beroepen die in een betrekkelijk isolement worden uitgeoefend, of met andere vormen van natuurarbeid, of met andere vormen van ketenafhankelijkheid. Een dergelijk comparatief perspectief draagt bij tot disciplineaire verdieping, en beantwoordt bovendien aan actuele ontwikkelingen in de maatschappij waar een toenevende vervlechting van rurale en urbane contexten plaats vindt. Ook het milieusociologische onderzoek kan aan extra waarde winnen wanneer systematische en methodisch uitgebalanceerde vergelijkingen worden gemaakt tussen situaties met een verschillende mate en aard van ketenintegratie, of een systematische vergelijking tussen de effecten van respectievelijk ketenintegratie, wetgeving en maatschappelijk aanzien ('imago') op het ecologisch handelen van ondernemers, of een systematische historische vergelijking van de koppeling van respectievelijk sociale integratie en ecologische integratie aan productie-efficiëntie.

Op dit hogere, verklarende niveau hebben bovendien agrarisch-sociologen en milieusociologen meer raakvlakken dan zij in de dagelijkse praktijk geneigd zijn te erkennen.

Methodische accuratesse

In de jaren zestig belichaamden de onderzoeksmethodologen het collectieve geweten van de sociale wetenschappen, die pretentie hadden zij althans. Zij bewaakten het academische niveau en hanteerden een strenge discipline, gewoonlijk vanuit een beta-inspiratie. De gammatisering van de sociale wetenschappen heeft een einde gemaakt aan die situatie. Dat heeft geleid tot boeiende ontwikkelingen op nieuwe terreinen van de methodiek, maar ook tot methoden-pluralisme, en soms tot zorgeloosheid. In onderzoeksverslagen en dissertaties van de afgelopen jaren treffen we niet zelden de opmerking aan dat de onderzoeker zijn data heeft verzameld door het raadplegen van relevante documenten en het houden van interviews met sleutelinformanten, zonder nadere specificatie. Dat zijn onderzoeksmethoden die uitermate geschikt zijn voor de sociaal-reflexieve journalistiek, die door sommigen toelaatbaar worden geacht in de nieuwe ervaringswetenschappen, maar die niet voldoen aan de kwaliteitscriteria van een goed kwalitatief onderzoek in de traditie van een academische sociologie.

Normatieve distantie

In beschouwingen over opdracht-afhankelijk onderzoek klinken van tijd tot tijd waarschuwende woorden dat academische waarden zoals openbaarheid en belangeloosheid in het gedrang kunnen komen. In de technische

wetenschappen ligt dit risico anders dan in de sociale wetenschappen. In de technische wetenschappen gaat het vooral om de bepaling van de onderzoeksagenda en de openbaarheid van de resultaten. De onderzoeksmethoden zelf staan minder ter discussie. Bij de sociale wetenschappen, en met name bij de ervaringswetenschappen ligt dit subtieler. Naarmate de onderzoeksmethoden minder gearticuleerd zijn, stijgt het risico dat de normatieve consensus tussen opdrachtgever en onderzoeker in aanzienlijke mate de onderzoeksresultaten op een niet controleerbare wijze beïnvloedt. De opdrachtgever heeft er belang bij om zijn positie in de interne bedrijfshiërarchie te handhaven, en heeft daarom baat bij onderzoeksresultaten die zijn beleidsvisie ondersteunen. De opdrachtgever zoekt daarom een geschikte onderzoeksgroep. Dat is dagelijkse praktijk. Maar ook de onderzoeksgroep is gebaat bij een opdrachtgever die tevreden is met de onderzoeksresultaten. Dat is plooibare wetenschap. Wie enigszins op de hoogte is van de methodische valkuilen van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, beseft terdege dat deze valkuilen ook ruimte bieden voor minder doorzichtige vormen van manipulatie met onderzoeksgegevens. Plooibare wetenschap staat tegenover weerbarstige sociologie.

Het programma waarmee ik in het begin van de jaren zestig als jong socioloog in Wageningen startte, kan ik achteraf aanduiden als: Moderne sociologie in Wageningen. Als ik vandaag niet een afscheidsrede maar een oratie zou uitspreken, dan zou mijn programma zijn: Weerbarstige sociologie in Wageningen.